

Horvát István egyetemi előadásaiából a saját neve alatt közölt anyagokat.

A reformkori időszaknak (is) két hallatlanul fontos problémaköre, amely a polgárosuló-demokratizálódó gondolkodást jellemzi: a nemzetiségi kérdés és a zsidók egyenjogúsítása. E témakörökhöz is találunk adatokat a kötetben. A szlovák nemzeti mozgalom egyik vezéralakjának, Ľudovít Šturnak *A XIX. század és a magyarkodás* című német nyelvű munkája 1844-ben nem jelenhetett meg, mert a magyarországi szlovákok elnyomott helyzetéről szólt, le kellett venni a műsorról Balogh István *Cserny György* című drámáját is, amely a szerb felkelés vezérét választotta hőséül. 1843–1844-ben az országgyűlésen napirenden volt a zsidók egyenjogúsításának kérdése, több könyv született ekkor ebben a témakörben. A megyei magyar nemesség egyes képviselői tiltakoztak az egyenjogúsítás ellen. Reseta János cenzor nem adott támogatást a szélsőséges indulatból született munkák megjelenéséhez. Voltak az egyenjogúsítás mellett érvelő munkák is, amelyek részben megjelenhettek.

A könyv a régi filológiai iskola legjobb hagyományai szerint készült: tanulmány értékű történeti—művelődéstörténeti bevezető, alapos jegyzetek a szerzőkről, cenzorokról, folyóiratokról. Ez a korrekt jegyzetapparátus lehetővé teszi a kötet folyamatos olvasását, nem kell könyvtárnyi irodalmat megmozgatni ahhoz, hogy haszonnal forgathassuk. (Gondolat Könyvkiadó, 1985.)

RATZKY RITA

BESSENYEI GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

KRITIKAI KIADÁS. FILOZÓFIA, PUBLICISZTIKA, TÖRTÉNETÍRÁS. PRÓZAI MUNKÁK. 1802–1804. SAJTÓ ALÁ RENDEZTE KÓKAY GYÖRGY

A sorszámozatlan kritikai kiadás „Filozófia, publicisztika, történetírás” műfajával jelölt egységének az 1981-i *Holmi* után időrendben „II.” kötetét tartjuk kezünkben. (Mennyivel könnyebb lenne a hivatkozás, ha a sorozat kötetei meg volnának számozva. Ezt minden gyakorlati, technikai s egyéb nehézség ellenére is meg lehetne s meg kellene valósítani minden kritikai kiadás esetében.)

Az első kötetet, a nem kis szépséghibával megjelent *Holmit* (éppen az „Ős-Holmi” maradt ki belőle, amelynek kézírata a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában rejtőzött, amint a XVIII. századi Kutatócsoport felolvasó ülésén ismertettem, 1986 májusában)

viszonylag hamar követte nyomon az újabb, műfajilag is hozzákapcsolódó kötet, s ez így is volna rendjén (hogy pl. a Csokonai kritikai kiadás 1980-ban leadott II. verskötetének ne 1988-ig kelljen várnia a megjelenésre).

Azon most hiábavaló tünődni s bánkódni, hogy miért maradt ki modern irodalmunk alapító nagysága, az akadémiai gondolat harcosa az Akadémia 1949/50-ben megindult szövegkiadói munkálatainak tervéből (noha kézíratainak, kiadásainak története talán legmosztóhább s legmúltatlanabb valamennyi klasszikusunkhoz mérten); örülünk kell, hogy a kiadás igényesen, Bessenyeihez méltó igénnyel megindult.

A kritikai kiadásoknak ugyan van egységes, akadémiai szabályzata, de voltaképp minden esetben maga a mű jellege szabja meg a feldolgozás mikéntjét.

Bessenyei esetében, akinél az eredeti (egyidejűleg vagy később javított) fogalmazványokon túl szövegváltozatokkal nemigen kell számolnunk, célszerű megoldás, hogy a kéziratok törléseit, változtatásait mindjárt a lap alján adjuk meg, ahogy az is — homogén, időrendileg, tartalmilag is szorosan összetartozó munkákról lévén szó —, hogy a bevezetésben összegzően szóljunk mind a hat munka műfajáról, keletkezéséről, kéziratáról, időrendjéről, hogy utána részletezőbben, külön-külön is az „egyes művekről”.

Kókay György, a korszak kiváló ismerője, több Bessenyei-mű fölfedezője, a kritikai kiadás egyik sorozatszerkesztője, biztos kézzel kalauzol a művek között, tisztázva keletkezéstörténeti kérdéseket (azt pl. hogy a *Beszéd az Országnak tárgyáról* voltaképp bevezetőül készült a *Rómának viselt dolgaihoz*, s ezt a római történelemre utaló részek is megerősíthetik), az időrend körül támadt (bár nem lényeges: alig egy-egy évnvi) tévedéseket, félreértést (a sok esetben komoly gondot okozó kronológiát maga Bessenyei oldotta meg, a művekre írva az elkészülés föltehető dátumát). A művelődéspolitikai (*Beszéd az Országnak tárgyáról*), a társadalomtörténeti és államelméleti (*A' társaságnak eredete és országglása, Magyar Országnak Törvényes állása*) s a bölcséleti művek (*A bihari remete vagy a világ így megyen, Az értelemnek keresése s A Bihari Remetének második darabja*) sorában voltaképp nincs eddig kiadatlan vagy ismeretlen mű. Fontosak azonban — s nem is mindig pusztán stilsztikai szempontból — a szövegváltozatok, amelyek többnyire a tervezett kiadás előtti finomítások (Kókay György meggyőző megállapítása, hogy az idős Bessenyei — a közhiedelemmel ellentétben — egyáltalán nem vonult csigaházba Pusztakovácsiban: valamennyi öregkori művét a közlés félreérthetetlen szándékával írta).

A kéziratokat illetően a második mű (*A' társaságnak eredete . . .*) kivételével az eredeti fogalmazványt használhatta a sajtó alá rendező

(az utóbbi esetében is egy Bessenyei bejegyzéseivel hitelesített másolatot). Kókay György a bibliográfiai munkában is megszokott gondossággal és pontossággal közli az OSzK-ban őrzött kéziratok szövegeit, s ami itt szóvá tehető, az talán nem is egymagán múltott: a kiadási alapelveken. El kellett volna ugyanis döntenie, hogy betűhív kiadásra törekszik-e a sorozat, „*expressis verbis*” „betű szerint” akarja-e közölni a szövegeket vagy a lényeg szerint, esetenként emendálva. Hogy példát említsünk: a magánhangzók egy részének (*i, ő, ű*) esetében az időtartamot pontatlanul jelzi Bessenyei, legtöbbször felületesen, elkapkodva, úgy, hogy az nem fedi az ő kiejtését sem. Véleményünk szerint ezeket — egy bevezető utalással — egységesíteni kellett volna. Mert hiszen a magyarban nem is létezik szóvégi rövid *ö* / *lehető* [73.], *szembe tűnő, idő* [uo.] *fő* [328.], *ő, kényszerítő, élő* stb. stb., végig szinte az egész kötetben), s a 75. oldalon az *öldököltetésnek* a kéziratban *öldököltetés* felel meg, de ezt már a kritikai kiadás sem így közölte, pedig a „betűhűség” ezt kívánta volna. Vonatkozik ez persze az *i* hangokra is (*kívánását, birni* [73.], *vizben, tiz, itéllyen* [74.], s még a más típusba tartozó *a, e, o, u* esetében is fölmerülhet az emendálás lehetősége, szüksége: *meg allitására* [73.], *ertelmedet, kazal szenája, hordo* [74.] stb., bár az előbbieknél ez némileg kényesebb kérdés). Az *i, ő, ű* esetében mindenképpen Bessenyei ejtésének, nyomtatott műveinek — általános írásgyakorlatának — megfelelően kellett volna közölni a sokszor bántó *fövel, vevövel* stb. alakot (ugyanitt, a 385. o.-on már *élő* van a korábbi *élő-k* helyett), vagyis az „egységesítés” elve alapján is el lehetett volna végezni az említett alakok „emendálását”. Mert így a szöveg azt sugallja, mintha Bessenyei nem ismerte volna eléggé a helyesírást.

Még inkább fokozza ezt a szóvégi hosszú mássalhangzók esete: néhány oldal átnézése után kiderül, hogy Bessenyei szövegeken s magánhangzóközi helyzetben pusztá egyszerűsítésből nem kettőzi meg, de azért kettős hangértékben használja a *-t, -l, -r, -z* stb. betűket, s a szövegkiadásban akkor járunk el helyesen, ha ezt tudomásul vesszük, a bevezetőben (ahol jó lett volna egy fejezetet szentelni Bessenyei helyesírásának is) utalunk erre az írássajátságára s arra, hogy végig ennek megfelelően közöljük a szövegeket. Mert hiszen igaz, hogy *jutot* (73), *rögzöt* (74) található az eredetiben, de az is, hogy a múlt időt magánhangzó után különben hosszú (kettős) *-tt*-vel jelölte: *mondotta*, s hogy a *kel* [‘müssen’] alakkal szemben másutt *kellet* fordul elő (478) s ugyanott *vetették*. De *A' társaságnak eredete* Bessenyei által ellenőrzött sárospataki másolata is arról győz meg, hogy az *ot, let, ara, ved, ted, ütköz, töb* stb., stb. *ott, lett, arra, vedd, tedd, ütközz, több* formában lett volna közlendő. Különben ilyen idézésekre kényszerülünk: „*Ot* esznek isznak, vendégeskednek hol meg esef hajdan némely hejen . . . hogy némely Nemes Uri széknek minden dél után magát

keresni keller” (46.). Pedig ez sem Bessenyei ejtésének, sem általános helyesírásának nem felel meg.

A kéziratokat illetően a bevezetőkből szó esik arról, hogy — egy kivételével — autográf fogalmazványok, törlésekkel s javításokkal, s arról is, hogy ezek a javítások esetleg későbbiek (20., 29., 42.); pl. az utóbbi esetben — *Magyar Országának Törvényes Állása* — ezt olvassuk: „a kézirat egyben Bessenyei fogalmazványpéldánya is lehetett, amelyet írás közben és esetleg a mű elkészülése után alaposan átjavított”. Ez a legtöbb autográf esetében így is van, s a tinta színéből, árnyalatából viszonylag jól megállapítható, mi a későbbi javítás. Sajnos, a szövegkritikai jegyzetek ezt csak elvéve jelölik, pedig sokszor lényeges, hogy fogalmazás közbeni, egyidejű javításról, vagy későbbi finomításról (olykor politikai óvatosságból történt változtatásról) van-e szó. Néhány példát hadd említsünk: a kiadásban a 73. második bekezdésének utolsó mondata (nem tudni miért: talán alig menthető takarékoságból, elmaradt a sorok számozása, minden kritikai kiadás fő követelménye): „Ki fáradjon annak meg bizonyítására hogy ez a kólduló állapot ditsösséges sors annak részére, ki⁸ minden ellene való küszködésének truttzára is véle birni kéntelen!” Mindehhez ez az egy szövegkritikai jegyzet csatlakozik: „⁸ki<nek van szerentsétlensége, > minden.” S ebből úgy tűnhetne, hogy egyidejű javításról van szó. A kéziratból azonban világos, hogy a mondat második fele így hangzott: „kinek van szerentsétlensége minden ellene való küszködésének truttzára is véle birni?” Ebből húzta ki — törölte — az író utóbb a < > be tett részt, de ekkor írta utána a *kéntelen!*-t is (a korábbi mondatzárás kérdőjelét is átírva, amit a sajtó alá rendező, sajnos, nem is vett észre).

S számos egyéb példát idézhetünk, amikor a tinta színe egyértelműen árulkodik a későbbi javításokról, s a nem egyidejű javítás sok tekintetben más megvilágításba helyezi a későbbi szöveget; a 192. első bekezdésének utolsó mondata a kiadásban: „Életednek ezen kívánságát a természet szüli, azért is benned, haláلودig⁴ ot változhatatlanul⁵ meg marad, örökre.” A jegyzetből úgy tűnhet ismét, hogy egyidejű javítások történtek: „<e> ezen [javítás a törlés alatt]⁴ <az emberi természetben> benned, haláلودig, ot [Javítás a törlés alatt]⁵ változhatatlanul <változhatatlanul> meg <is> marad.” A valóságban az <az emberi természetben> későbbi törlés, s ezzel egyidejű, vagyis szintén későbbi betoldás az *azért* utáni *is* éppúgy, mint a *benned, haláلودig*, s ezzel egyidejű, tehát későbbi javítás az *ezen is* (az áthúzott *e* fölött s nem alatt) az *ot*-ot viszont ezzel egyidejűleg törölte az író. Vagyis a mondat az eredeti megfogalmazásban így hangzott: „Életednek a kívánságát a természet szüli, azért az emberi természetben változhatatlanul meg is marad örökre.” Ez nem derül ki a jegyzetekből. De a kézirat következő oldalain található javítások nagy

része is jól felismerhetően későbbi. A 202. o.-on pl. az *ennek teszi süvegét fejébe* kifejező szóképet (talán kevésbé ismert volta miatt) az átdolgozókor egyszerűsítette le így az író: *ezt emeli, s a mindenféle* valóban „Beszúrás”, de nem a fogalmazással egyidejű, hanem a későbbi átnézéssel, a sajtó alá készítéssel egyidős! S a példákat szaporíthatnánk, de talán ebből is kitetszik, hogy a tinta színéből jól megállapíthatóan nem egyidejű változtatásokat valahogy — esetleg kurzív szedéssel — föltétlenül jelezni kellett volna a jegyzetekben.

Persze egy több mint ötszáz oldalas kiadványban szinte óhatatlan a sajtóhiba, de szövegkritikai kiadásról lévén szó, itt a korrektorok is jobban ügyelhetek volna a pontosságra; csak két példa: „*mag* [!] *avult érdemeiket felszedvén*” (97), „*ha szomszédját tsak szon* [= azon] *okbul is*” (385.). A 74. o. „*köny nélkül*” [= könyv nélkül] kifejezését akkor is emendálni kellene, ha így van az eredetiben. (Sajnos, még a bevezetésben is akad sajtóhiba: a 33. o. az „1925–27-i országgyűlés”-t említi az 1825–27-i helyett.)

Amitől legjobban tartottam s idegenkedtem, az a szómagyarázatok jegyzetszótárszerű megoldása volt a Bessenyei-kiadásban, lévén, hogy a szavaknak jelentésük — gyakran több jelentésük — van, s mondatbeli helyzetük szabja meg helyi értéküket. Noha a jegyzetelésnek ez a módja a vártnál valamivel kevesebb nehézséget mutat, s elfogadhatónak látszik, de a filozófiai műszavakat illetően — éppen azért, mivel a kornak is más volt a nyelvhasználata e kérdésben s Bessenyei maga is sajtóságot értelemben használja olykor ezeket — szükség lett volna egy fejezetre pl. „Bessenyei filozófiai műszavai” címmel, ahol ki kellett volna fejteni, körül kellett volna határolni jelentésüket. Ilyen pl. az *ézés* s az *érzékenység*. A 329. oldalon: „A lélek, mint állittiyák lehet testi *ézés* nélkül . . .” „Az *ézés* tsak kíván szüntelen, és lélek által okoskodik . . .” Az *ézés* jelentése itt mai szóhasználat szerint: 'érzékelés'. Ugyanitt: „*Érzékenységem* lelkemre fut . . .” S az *érzékenység* nem 'sensibilitas', hanem 'sensitivitas'. Ezeket — s a hozzájuk hasonló fogalmakat még akkor is jó lett volna tisztázni, ha tudjuk, hogy a kritikai kiadás nem egészen a nagyközönségnek készül.

A Jegyzetszótár szómagyarázatai különben pontosak, alaposak, bár magam nem bántam volna ha az idegen szavak után rövidítés utal eredetükre (lat., ném., fr. stb.), s ha pl. a *sunda*, a *szigat*, a *szappol* után ott áll, hogy (táj).

A személyneveket külön Névmutatóba vette föl a kiadás; ez elfogadható volna, ha pótolná a jegyzetekbeli kifejtést. Az azonban már nehezebben fogadható el, hogy mondai és mitológiai nevek — *Akhileusz*, *Artemisz*, *Robinson Crusoe* stb. — itt szerepelnek (bár dőlt szedéssel, noha ennek jelentőségére nincs utalás; „Mihály, Szent, arkangyal” viszont dőlt szedés nélkül került a névmutatóba); a keve-

redés gyakori: *Donn-Khichott* a Jegyzetszótárban található: „Don Quijote, Cervantes regényhőse”, a névmutatóban szereplő *Robinson Crusoe*-ról viszont nem tudjuk meg, hogy Defoe regényhőse; *Hector* (Hektor) a jegyzetekben s a névmutatóban egyaránt előfordul, a *Gracchusok* viszont csak az előbbiben, ahogyan *Montezuma* „a régi Mexikó utolsó fejedelme” François Ravailiac, „IV. Henrik francia király gyilkosa” is csak itt, s a névmutatóban nem.

Nagyobb hiba, ha egyik helyen sem szerepelnek, mint pl. *Bakó* (82.), aki sem így, sem *Francis Bacon*-ként nem található. Ismeretes, hogy Bessenyei az idegen neveket „fonetikusán”, magyaros átíratban használta; a jegyzet a magyaros alakokat utalóként fölvette (pl. *Bolimbrok* l. *Bolinbroke*, Henry Saint-John), van azonban, amikor az elmarad, s *Arcezius*-nál (aki minden magyarázat nélkül így szerepel a Névmutatóban) tűnődhet az olvasó, hogy kit is takar a név (alkalmasint *Archeszius*-t, az i. sz. 244-ben meghalt görög bölcselet), úgyszintén *Pirhó*-nál (562.), aki a szó- és a névmagyarázatból egyaránt hiányzik, s a név ezen alakja alapján aligha keresi az olvasó az általános lexikonokban *Pyrrhon* ógörög bölcseletnek, az elizai iskola megalapítójának szócikkében. De magyarázatlan számos egyéb név és fogalom is: *Iarudán*, *Sili*, *Zuiposz* (195), *Kórmó-Védám* (477), pedig éppen ezek azok, amelyeket ilyen alakban hiába keres a lexikonokban a kötet forgatója. S bizony a csak névmutatóban előforduló személyek egyike-másika (pl. *Barkókébás*, *Gara*, *Laskai* stb.) elbírt volna néhány szónyi magyarázatot, ha már *Sámson*-ról megtudjuk, hogy „bibliai személy” (*Saul*-ról viszont még ennyit sem). S igaz, hogy *Stuver*-ről s *Sirándolini*-ről elmondja Bessenyei szövege, hogy „tűz Mesterek”, de ki fogja tudni, hogy itt tűzijátékkészítő mesterekről, Bessenyei kortársairól van szó? S ha *Szemirámis* és *Tomiris* (értelmezés nélkül) ott van a névmutatóban, miért nincs ott *Artemisia* és *Amalazon* (= *Amalaszintha*) (115.), s ha *Stuart Erzsébet*-nek jutott hely ugyanitt, miért nem jutott *Margaréta*-nak (vagyis *Margit* dán, norvég, svéd királynőnek [1353–1412]), az „Északi Szemirámis”-nak (116). S hiányzik a két orosz cárnő I. és II. *Katalin* is a mutatóból, pedig a *Katharinák* (116.) nyilvánvalóan őket takarják. Vagyis mégsem olyan tökéletes a szó- és névmagyarázatoknak ez a módja: vagy át kellene sorolni a nevek egy részét a szómagyarázatokba, vagy a névmagyarázatokban kellene bővebb magyarázatokat adni s mindenképpen nagyobb teljességre kellene törekedni, mert a szöveg helyes és teljes értelmezés nélkül néma vagy hamis hegedű. (Még arra sem ártott volna utalni *Helvetius* nevénel, hogy nálunk gyakran *Holbach*-ot értették rajta, a *Système de la Nature* szerzőjével cserélték össze, így alkalmasint erre a műre gondol Bessenyei is az adott helyen (404).

Mindezek nem óhajtják csökkenteni a különben igen gondos és

alapos munka értékét, inkább — a következő kötetekre is tekintettel — szeretnék fölhívni néhány kikerülhető buktatóra a figyelmet.

A Bessenyei öregkorából származó hat elmélkedő mű szépen domborítja ki — akárcsak Kókay György magvas, s helyenként lírai bevezetője — a magát meg nem adó író profilját, s miközben helyesbíti a köztudatban élő téves képet is a közletről s a közlés, a publikálás szándékáról lemondó „Bihari remeté”-ről.

A félezer oldalnyi szöveg a szép és tartalmas bevezetővel közelebb hozza hozzánk a pusztakovácsi magányában önnön maga lelkével, de sohase csak önmagáért vívódó nagy író egyre rokonszenvesebb alakját, akinek utolsó mondatai: „Hadd légyek írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság. A világi szerentsének keresése, rang és tekintet, meg aggott életemben már koporsóm körül tántorogva, el nem fojtyák nyelvemen azon örök igazságot, mellyet az Egeknek Istene ujjaival szívembe bé nyomott.”

Szentencsaszéri, nyelvileg és művészin megformált gondolatait a népszerű kiadások (1987-ben jelent meg a Magyar Remekírók 900 oldalas Bessenyei-kötete a kritikai kiadás másik sorozatszerkesztője, Bíró Ferenc gondozásában) s a Tankönyvkiadónál készül Bessenyei-breviárium (*A világ így megyen*) elviszik végre oda, ahová szánta őket. S méltó, hogy az akadémiai gondolat nagy előharcosának oly hányatott s oly hosszú ideig kéziratban lappangott műveit az Akadémia s annak kiadója tegye közzé végre teljes, tudományos kiadásban, igazolva a nagy kortársat s író társat, Kazinczyt (akinek kritikai kiadása szintén nem várathat sokat magára, hiszen kötetekre rúgó gazdag hagyatékát őrzi az MTA Könyvtárának Kézirattára): „Nemzeted nem lesz háládatlan érdemeid eránt. Megvallja ő, hogy írója közt nem nevezhet senkit, a' ki több genievel, több erővel s igazabb ízléssel költ volna elő Nyelvinek virágoztatására.” Ezt erősíti meg a kritikai kiadás új kötete is. (Akadémiai Kiadó, 1986.)

SZILÁGYI FERENC

BESSENYEI GYÖRGY VÁLOGATOTT MŰVEI

(MAGYAR REMEKÍRÓK.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE BÍRÓ FERENC)

Bessenyei György műveinek eddigi legteljesebb gyűjteményét adta közre Bíró Ferenc a Magyar Remekírók sorozatban. Mindenképpen időszerű volt már egy új Bessenyei-válogatás megjelentetése. Hosszú